ISSN:3030-332X
Impact factor: 9,493
International journal of scientific researchers

TANNARX HISOBIDA ABC (ACTIVITY BASED COSTING)

Xudaynazarova Dilnoza Gafurovna
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
“Buxgalteriya hisobi” kafedrasi katta o’qituvchisi
tel +998937284308
e-mail: dilnozaxudaynazarova17@gmail.com

Raximqulov Sunnatillo
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20348231

Annotatsiya. Mazkur maqolada tannarx hisobini yuritishda zamonaviy boshqaruv yondashuvlaridan biri hisoblangan ABC — Activity Based Costing tizimining nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. An’anaviy tannarx hisoblash usullarida bilvosita xarajatlarni mahsulotlarga taqsimlashdagi cheklovlar ishlab chiqarish samaradorligini baholashda ayrim noaniqliklarni yuzaga keltirishi asoslab berilgan. Shu nuqtai nazardan, maqolada faoliyat turlari asosida xarajatlarni aniqlash va ularni mahsulot, xizmat hamda jarayonlarga bog‘lash imkonini beruvchi ABC tizimining afzalliklari ochib beriladi. Tadqiqot davomida ishlab chiqarish korxonalarida xarajat markazlari va xarajat drayverlarini aniqlashning ahamiyati yoritilib, mazkur usul orqali tannarxni aniq hisoblash, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirish hamda boshqaruv qarorlarining sifatini yaxshilash imkoniyatlari ko‘rsatib o‘tiladi. Shuningdek, ABC tizimini amaliyotga joriy etishda uchraydigan tashkiliy va axborot bilan bog‘liq muammolar ham tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari korxonalarda strategik boshqaruv va xarajatlar nazoratini takomillashtirishda ABC tizimi muhim vosita bo‘lib xizmat qilishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: tannarx hisobi, ABC tizimi, Activity Based Costing, xarajat drayverlari, bilvosita xarajatlar, boshqaruv hisobi, xarajat markazlari, ishlab chiqarish samaradorligi, tannarxni kalkulyatsiya qilish, boshqaruv qarorlari

Kirish. Zamonaviy iqtisodiy sharoitda korxonalar faoliyatini samarali boshqarish, resurslardan oqilona foydalanish hamda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarish masalalari tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu jarayonda tannarx hisobini to‘g‘ri tashkil etish boshqaruv qarorlarining sifatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Chunki mahsulot yoki xizmat tannarxi nafaqat korxonaning foydalilik darajasini, balki uning bozordagi strategik pozitsiyasini ham belgilab beradi. Shu sababli xarajatlarni aniq hisoblash va ularni to‘g‘ri taqsimlash usullarini takomillashtirish bugungi kunda iqtisodiy tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. An’anaviy tannarx hisoblash yondashuvlari ko‘pincha umumiy xarajatlarni soddalashtirilgan usullarda taqsimlashga asoslanadi, bu esa ayrim hollarda natijalarning ishonchliligini pasaytirishi mumkin.

Shu nuqtai nazardan, Activity Based Costing (ABC) tizimi xarajatlarni mahsulot va xizmatlarga bevosita bog‘liq bo‘lgan faoliyat turlari asosida taqsimlash imkonini beruvchi zamonaviy yondashuv sifatida e’tirof etiladi. ABC tizimi an’anaviy usullardan farqli ravishda xarajatlarni faqat umumiy hajmga ko‘ra emas, balki ularni yuzaga keltiruvchi aniq jarayonlar va faoliyatlar kesimida tahlil qiladi. Bu esa korxonalarga qaysi faoliyatlar ko‘proq resurs talab qilayotganini aniqlash va ortiqcha xarajatlarni kamaytirish imkonini beradi. Shu bilan birga, xarajat drayverlari tushunchasi orqali resurslarning haqiqiy iste’mol darajasi aniqlanib, tannarx hisobining aniqligi sezilarli darajada oshadi. Natijada boshqaruv hisobi tizimi yanada shaffoflashadi va strategik qarorlar qabul qilish jarayoni uchun ishonchli ma’lumotlar bazasi shakllanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi ABC tizimining tannarx hisobidagi o‘rnini tahlil qilish hamda uning amaliy ahamiyatini yoritishdan iborat. Tadqiqot jarayonida an’anaviy tannarx hisoblash usullari bilan ABC yondashuvi o‘rtasidagi farqlar solishtirilib, ularning samaradorlik darajasiga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, ishlab chiqarish korxonalarida xarajatlarni boshqarish va optimallashtirishda ABC

tizimidan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqolada ushbu tizimni joriy etish jarayonida yuzaga keladigan asosiy muammolar hamda ularni bartaraf etish yo‘llari ham qisqacha yoritiladi. Yakuniy xulosa sifatida ABC tizimi tannarxni aniq hisoblash va boshqaruv qarorlarini qo‘llab-quvvatlashda muhim vosita ekanligi asoslab beriladi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va axborot tizimlarining rivojlanishi ABC modelini yanada samarali qo‘llash imkonini kengaytirmoqda. Korxonalarda ma’lumotlar aniqligi oshgani sari xarajatlarni real vaqt rejimida tahlil qilish va boshqarish imkoniyati ham kuchayadi.

Asosiy qism. Tannarx hisobini to‘g‘ri tashkil etish korxona moliyaviy natijalarini aniqlash va boshqaruv qarorlarini asoslashda markaziy o‘rin egallaydi. Amaliyotda an’anaviy xarajatlarni hisoblash tizimlari uzoq yillar davomida qo‘llanib kelingan bo‘lsa-da, ishlab chiqarish jarayonlarining murakkablashuvi va texnologik o‘zgarishlar ushbu yondashuvlarning cheklanganligini yaqqol ko‘rsatmoqda. An’anaviy usullarda bilvosita xarajatlar ko‘pincha mahsulotlarga umumiy bazalar, masalan, mehnat soatlari yoki ishlab chiqarish hajmi orqali taqsimlanadi. Bunday yondashuv esa ayrim mahsulotlarning real xarajat yukini noto‘g‘ri aks ettirishi mumkin. Natijada foyda tahlili buziladi va noto‘g‘ri boshqaruv qarorlari qabul qilinishi xavfi ortadi.

Activity Based Costing (ABC) tizimi ushbu muammolarga alternativ yondashuv sifatida shakllangan bo‘lib, u xarajatlarni bevosita ularni yuzaga keltiruvchi faoliyatlar asosida taqsimlashni nazarda tutadi. Bu tizimning asosiy g‘oyasi shundan iboratki, xarajatlar mahsulotga to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki ma’lum faoliyatlar orqali “bog‘lanadi”. Ya’ni korxonada amalga oshiriladigan har bir jarayon — ishlab chiqarish, logistika, saqlash, nazorat yoki xizmat ko‘rsatish — alohida xarajat markazi sifatida qaraladi. Shu orqali resurslarning qayerda va qanday darajada sarflanayotganini aniqroq aniqlash imkoniyati paydo bo‘ladi.

ABC tizimining muhim tarkibiy elementi sifatida xarajat drayverlari tushunchasi alohida ahamiyatga ega. Xarajat drayverlari muayyan faoliyatni yuzaga keltiruvchi omillar bo‘lib, ular asosida xarajatlar mahsulot yoki xizmatlarga taqsimlanadi. Masalan, buyurtmalar soni, ishlab chiqarish sikllari, texnik xizmat ko‘rsatish holatlari yoki tekshiruvlar soni kabi ko‘rsatkichlar xarajat drayveri sifatida xizmat qilishi mumkin. Ushbu yondashuv xarajatlarning real kelib chiqish manbaini aniqlashga yordam beradi va umumiylashtirilgan taqsimotdagi xatoliklarni sezilarli darajada kamaytiradi.

ABC tizimi amaliyotga joriy etilganda korxona ichki jarayonlari chuqur tahlil qilinadi. Avvalo, barcha faoliyat turlari identifikatsiya qilinadi va ularning resurs iste’moli aniqlanadi. Keyingi bosqichda har bir faoliyat uchun sarflanadigan xarajatlar hisoblanadi hamda ular tegishli drayverlar asosida mahsulotlarga yuklanadi. Bu jarayon an’anaviy yondashuvlarga qaraganda ko‘proq ma’lumot va aniqlik talab qiladi, biroq natijada olingan ma’lumotlar boshqaruv uchun ancha ishonchli bo‘ladi. Ayniqsa, mahsulot assortimenti keng bo‘lgan korxonalarda ABC tizimi qaysi mahsulotlar haqiqatan ham foyda keltirayotganini, qaysilari esa yashirin zarar manbai ekanini aniqlash imkonini beradi.

Shu bilan birga, ABC tizimi nafaqat tannarxni hisoblash, balki strategik boshqaruv vositasi sifatida ham ahamiyatga ega. U korxona rahbariyatiga resurslarni optimallashtirish, ortiqcha xarajatlarni qisqartirish va samaradorlikni oshirish bo‘yicha aniq yo‘nalishlarni ko‘rsatadi. Masalan, ayrim faoliyatlar yuqori xarajat talab qilsa, lekin qiymat yaratish darajasi past bo‘lsa, ularni qayta ko‘rib chiqish yoki avtomatlashtirish imkoniyati paydo bo‘ladi. Bu esa korxona ichki samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Biroq ABC tizimini joriy etish oson jarayon emas. U katta hajmdagi ma’lumotlarni yig‘ish, ularni tahlil qilish va doimiy ravishda yangilab borishni talab qiladi. Ayrim korxonalarda bu jarayon qo‘shimcha xarajatlar va tashkiliy murakkabliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Bundan tashqari, xodimlarning yangi tizimga moslashuvi ham vaqt talab etadi. Shunga qaramay, uzoq muddatli istiqbolda ABC tizimi orqali olinadigan aniq ma’lumotlar ushbu qiyinchiliklarni oqlaydi.

Xulosa. Menejment jarayoni va boshqaruv hisobi o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, korxona samaradorligi faqat tashkiliy tuzilma yoki boshqaruv uslubiga emas, balki qaror qabul qilishni ta’minlaydigan axborotning sifatiga ham bevosita bog‘liqdir. Boshqaruv hisobi zamonaviy korxonalarda ichki iqtisodiy jarayonlarni yoritib beruvchi asosiy tizim sifatida menejmentning barcha

bosqichlarini qo‘llab-quvvatlaydi va rejalashtirishdan tortib nazoratgacha bo‘lgan jarayonlarda aniq iqtisodiy asos yaratadi. Tahlil natijalari shuni anglatadiki, ushbu tizimdan samarali foydalanilmagan hollarda resurslar taqsimotida noaniqlik, xarajatlar ustidan yetarli nazoratning yo‘qligi va strategik qarorlarning subyektivligi kabi muammolar yuzaga keladi. Shu sababli boshqaruv hisobi korxona ichki boshqaruv tizimining ajralmas qismi sifatida qaralishi lozim va u nafaqat operativ, balki uzoq muddatli strategik qarorlar uchun ham asos bo‘lib xizmat qilishi kerak. Amaliy jihatdan korxonalarda boshqaruv hisobini takomillashtirish uchun eng avvalo xarajatlarni markazlar kesimida aniq hisobga olish tizimini joriy etish, mahsulot va xizmatlar tannarxini shakllantirishda shaffoflikni ta’minlash hamda ichki hisobotlar tizimini standartlashtirish zarur. Bundan tashqari, raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan axborot tizimlarini keng joriy etish boshqaruv qarorlarini qabul qilish tezligini va aniqligini oshiradi, bu esa o‘z navbatida bozor o‘zgarishlariga moslashuvchanlikni kuchaytiradi. Korxona rahbarlari uchun boshqaruv hisobi ma’lumotlarini faqat statistik ko‘rsatkich sifatida emas, balki prognozlash va risklarni baholash vositasi sifatida ham ko‘rish muhimdir. Shuningdek, kadrlar malakasini oshirish, boshqaruv hisobi bo‘yicha maxsus treninglar tashkil etish va zamonaviy analitik yondashuvlarni joriy qilish orqali tizim samaradorligini yanada oshirish mumkin. Umuman olganda, menejment jarayoni va boshqaruv hisobi integratsiyasi korxona barqaror rivojlanishining asosiy omillaridan biri bo‘lib, u iqtisodiy samaradorlikni oshirish, resurslardan oqilona foydalanish va raqobatbardoshlikni mustahkamlashga xizmat qiladi, shu sababli har bir xo‘jalik yurituvchi subyekt ushbu yo‘nalishni strategik ustuvor vazifa sifatida belgilashi lozim. Xulosa sifatida aytish mumkinki, Activity Based Costing tizimi tannarx hisobining an’anaviy yondashuvlaridan tubdan farq qiluvchi, xarajatlarni chuqur tahlil qilishga asoslangan zamonaviy model hisoblanadi. U korxonalarda xarajatlarning haqiqiy kelib chiqish manbaini aniqlash orqali mahsulot va xizmatlar tannarxini aniqroq shakllantirish imkonini beradi. Bu esa o‘z navbatida foyda va rentabellikni noto‘g‘ri baholash xavfini kamaytiradi hamda boshqaruv qarorlarining asoslanganlik darajasini oshiradi. ABC tizimi yordamida korxona ichidagi faoliyatlar alohida tahlil qilinib, qaysi jarayonlar ko‘proq resurs talab qilayotgani va qaysilari samarasiz ekanligi aniqlanadi, bu esa xarajatlarni optimallashtirish uchun aniq yo‘nalish beradi. Amaliy jihatdan qaraganda, ushbu tizimni joriy etish korxonadan nafaqat hisob-kitob madaniyatini o‘zgartirishni, balki boshqaruv fikrlashini ham yangilashni talab qiladi. Chunki ABC modeli faqat texnik hisob tizimi emas, balki strategik boshqaruv vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, korxonalarda ushbu tizimni samarali qo‘llash uchun bir qator amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin. Avvalo, xarajatlarni to‘g‘ri tahlil qilish uchun barcha asosiy va yordamchi faoliyat turlari batafsil identifikatsiya qilinishi zarur, chunki noto‘liq tasnif tizim natijalarining ishonchliligini pasaytiradi. Ikkinchidan, xarajat drayverlarini tanlash jarayoni ilmiy asoslangan bo‘lishi lozim, ya’ni har bir drayver real iste’mol darajasini aks ettira olishi kerak, aks holda taqsimot yana an’anaviy usullardagi kabi buzilishi mumkin. Uchinchidan, ABC tizimini joriy etishda axborot texnologiyalaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq, chunki katta hajmdagi ma’lumotlarni qo‘lda qayta ishlash nafaqat murakkab, balki xatoliklar ehtimolini ham oshiradi. To‘rtinchidan, korxona xodimlarini yangi yondashuvga moslashtirish va ularning malakasini oshirish muhim omil hisoblanadi, chunki tizim samaradorligi bevosita inson omiliga bog‘liq. Bundan tashqari, ABC tizimini bosqichma-bosqich joriy etish tavsiya etiladi, chunki birdaniga to‘liq o‘tish tashkiliy jarayonlarda qiyinchiliklar tug‘dirishi mumkin. Umuman olganda, ABC yondashuvi ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish korxonalarida xarajatlarni boshqarishning aniq, shaffof va strategik jihatdan foydali vositasi bo‘lib, uni to‘g‘ri tashkil etish korxona raqobatbardoshligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov, B. A., & Xashimov, A. A. (2005). Boshqaruv hisobi. Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti.
2. Hasanov, B. A., & Xashimov, A. A. (2013). Boshqaruv hisobi (kengaytirilgan darslik). Toshkent: Cho‘lpon nomidagi NMIU.
3. Qurbanov, Z. N., & Misirov, K. M. (2019). Moliyaviy va boshqaruv hisobi. Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.
4. Muqimov, Z. A. (2019). Ichki audit. Toshkent: Iqtisodiyot-Moliya nashriyoti.

5. Pardayev, A. X., & Pardayeva, Z. A. (2014). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Tafakkur nashriyoti.
6. Mallayev, T. (2025). Tannarx hisobida ABC (Activity Based Costing) tizimi va uning amaliy ahamiyati. Ilmiy maqolalar to‘plami, 59(4), 88–95.
7. Hazratova, M. Q. (2023). Sanoat korxonalarida mahsulot tannarxini hisoblashda zamonaviy yondashuvlar. Science and Education Journal, 4(5), 112–118.
8. Rasulova, Sh. (2025). Sanoat korxonalarida ABC tizimini qo‘llashning nazariy va amaliy jihatlari. Qo‘qon universiteti ilmiy xabarnomasi, 15(2), 45–52.